

**«ГІПЕРТЕКСТ», «ГІПЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ», «ЕРГОДИЧНА
ЛІТЕРАТУРА»: ПОХОДЖЕННЯ ТА ОКРЕМІ АСПЕКТИ
ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРМІНІВ**

УДК 821.163.4106.09:7.038.6:8142

Татаренко А.Л. «Гіпертекст», «гіпертекстуальність», «ергодична література»: походження та окремі аспекти функціонування термінів; 15 стор.; кількість бібліографічних джерел – 22; мова українська.

Анотація. У статті досліджується питання походження, функціонування, диференціації термінів «гіпертекст», «гіпертекстуальність», «ергодична література», які вживаються на окреслення постмодерністських нелінійних романів. Подається огляд найпоширеніших трактувань гіпертексту та гіпертекстуальності, пропонуються визначення, які дозволяють розмежувати поняття гіпертексту і гіпертекстуального твору.

Ключові слова: гіпертекст, гіпертекстуальність, ергодична література, нелінійний роман, постмодернізм.

Поняття «гіпертекст» опинилося в центрі уваги літературознавців завдяки художній практиці постмодернізму. Гіпертекстуальність сьогодні вважають однією з яскравих прикмет літератури «нової текстуальності». Основною сферою функціонування гіпертексту, однак, були і є комп'ютерні технології, звідки прийшов не лише термін, але й сам принцип «мережевого» пов'язування текстів. Можливо, це є причиною його певної «віртуальності» в українському літературознавстві: видані у XXI столітті словники літературознавчих термінів («Літературознавчий словник-довідник» [12], «Лексикон загального і порівняльного літературознавства» [10]) не містять окремої статті «гіпертекст» (поняття «гіпертекстуальність» згадано в «Лексиконі» у статті «Постмодернізм» [4]). Немає такої статті і в перекладній «Енциклопедії постмодернізму» [6], хоча обидва терміни активно функціонують в українському літературознавстві.

Стаття «гіпертекст», уміщена в «Літературознавчій енциклопедії» (2007), засвідчує таке розуміння цього поняття: «Гіпертекст (грец. *hyper* – над, надміру і латин. *textum* – тканина, зв'язок, будова) – текст із фрагментами, що пов'язують його з іншими текстами. Дає змогу читачеві обрати один із шляхів його прочитання» [11, с. 229]. Таке визначення поєднує розуміння гіпертексту як нелінійного, ергодичного тексту і як обмеженого інтертексту: «Отже,

кожен текст вводиться у простір раніше написаних творів, набуває візуальної багатоплановості, може сприйматися у будь-якій послідовності. (...) Проте, Г. має й певні обмеження. Він може розгортатися лише в локальному контексті з вузьким колом доступних для огляду зв'язків (мала проза, вірш або одноактівка), однак не охоплює такі жанри, як поема або роман. Тому новий текст, не сягаючи рівня поліфонічності, обертається довкола обмеженої кількості текстів, на які він посилається. Цим Г. відрізняється від інтертексту, що може розгортатися в необмежених проекціях міжтекстуальних зв'язків [там само]. Таке трактування гіпертексту є дещо звуженим: воно не передбачає можливостей комп'ютерного гіпертексту, а також використання гіпертекстуальних стратегій у великих літературних формах.

Дослідження функціонування термінів «гіпертекст» та «гіпертекстуальність» в українському літературознавстві приводить до висновку про їхнє різночитання внаслідок того, що вони все ще не привернули належної уваги вітчизняних теоретиків літератури. Однак проблемами гіпертекстуальності зацікавилися і, відповідно, здійснюють їх аналіз, провідні дослідники поетики постмодернізму (Т. Денисова, А. Мережинська, Г. Сиваченко), їхньому вивченню присвячено дослідження Л. Сокол [17]. Цими термінами оперують українські літературознавці, звертаючись до творчості Мілорада Павича, який справедливо вважається одним із піонерів застосування гіпертекстуальних стратегій у прозі постмодернізму (див., напр.: [8]), а вивчаючи ознаки гіпертексту, дослідники неодноразово згадують його твори як класичні зразки гіпертекстуальності [9; 13;17].

З уваги на це звернімося до історії виникнення і вживання термінів, а також з'ясуємо питання їх дефініції та розмежування, адже для розвитку теорії гіпертекстуальності в літературознавстві потрібно розробити термінологію, яка відповідатиме специфіці постмодерністського художнього тексту. Наведемо визначення поняття «гіпертекст», яке подає популярна мережева енциклопедія «Вікіпедія» («українська сторінка»): «*Гіпертекст* (англ. Hypertext) — документ (текст), що містить гіперпосилання на інші документи, які можуть бути відображені безпосередньо з вихідного (первинного) документа, шляхом активізації гіперпосилання. Веб-оглядач переміщує користувача інтернету з одного документа на інший, як тільки той вкаже на гіперпосилання.

Гіпертекст (у літературознавстві) – **організація текстового матеріалу** таким чином, що він перетворюється на систему текстових одиниць, представлених не в лінійній послідовності, а як множинність зв'язків та переходів. Слідуючи ними, можна утворювати нові лінійні тексти, читати матеріал в будь-якій послідовності.

Термін був запроваджений американським філософом, піонером інформаційних технологій Тедом Нельсоном в 1965 році» [3].

Двозначність терміна, пов'язана з широтою сфери його застосування, виявляється навіть при такому узагальненому трактуванні: виділяється «гіпертекст як *такий*» і «гіпертекст у *літературознавстві*». Гіпертекст як літературознавчий термін уживають тут у широкому значенні, без розмежувань між друкованим і електронним текстом. Проте частина дослідників вважає гіпертекстом лише кібертекст або принаймні текст, який досягає повноти функціонування лише в комп'ютерному просторі.

Як приклад наведемо статтю «гіпертекст» з «Енциклопедичного словника культури ХХ століття» російського філософа і лінгвіста Вадима Руднева: «ГІПЕРТЕКСТ – текст, побудований в такий спосіб, що він перетворюється на систему, ієрархію текстів, водночас утворюючи єдність і множинність текстів. Найпростіший приклад Г. – це будь-який словник чи енциклопедія, де кожна стаття має відсилання до інших статей цього ж словника. Як наслідок, читати такий словник можна по-різному: від однієї статті до іншої, в міру потреби ігноруючи гіпертекстові відсилання; (...) врешті, вирушити у гіпертекстове плавання, тобто від одного посилання переходити до іншого» [15, с. 84–85].

Як електронний текст трактує гіпертекст і російський дослідник Г. Рябов: «Гіпертекст – спосіб організації тексту (і вид тексту), який з'явився із запровадженням у життя комп'ютерних технологій навчання. Дає змогу читачеві, який працює з одним текстом, миттєво отримати на екрані інший (найчастіше такий, що пояснює, розкриває поняття глибше, ніж текст первинний), а потім повернутися назад і продовжити читання основного тексту. Глибина «вкладки» текстів формально не обмежується. Зв'язок текстів між собою організується за допомогою гіперпосилань (лінків). Посилання можуть бути й перехресними» [16].

Гіпертекст як кібертекст вивчає дослідник мережевої літератури Ю. Завадський [7]. Авторка дисертаційної праці про гіперроман К. Рітц-Ракул вважає гіпертекст модифікацією кіберпростору, його базовою складовою [14]. Часто термін «гіпертекст» уживають у сполученні з прикметником «електронний»: «На зміну одновимірному тексту приходять багатовимірний *електронний гіпертекст* [курсив наш – А. Т.], – вказує російський дослідник В. Ємелін. – Саме ця якісна трансформація самої природи тексту вказує на входження у постгутенбергівську еру. Текст більше не може уявлятися лише як лінійно вибудований, такий, який має певну спрямованість, структуру й межі, тобто він перестає відповідати принципам, закладеним і верстатом Гутенберга, і

світоглядом модерну, і стає втіленням постмодерністського світовідчуття» [5]. Уже з вищенаведеного можна зробити висновок про протиставлення дослідником друкованого (модерного) тексту і тексту електронного (постмодерного). З цієї опозиції випливає і розбіжність у трактуванні гіпертексту, яка функціонує в сучасному, зокрема українському, літературознавстві.

Переважає частина літературознавців визначальною характеристикою гіпертексту слушно вважає його нелінійність. Під гіпертекстом вони розуміють нелінійний художній твір, і як такі вони розглядають літературні тексти, що мають первісно (чи лише) друковану форму. В українському літературознавстві таке трактування є домінантним. Так, А. **Мережинська**, досліджуючи стратегії побудови постмодерністської прози, виокремлює гіпертекст як одну з трьох найспецифічніших моделей «нелінійного» роману [13]. Опозиція «лінійність/нелінійність» є основною у визначенні належності твору до родини «просто текстів» чи «гіпертекстів». Функціональним синонімом гіпертексту стає «нелінійний роман», який Л. Сокол досліджує як **нове жанрове утворення** [17].

Привертає увагу факт, що українські дослідники у згаданих працях звертаються до творів, які мають жанрове маркування (яке зберігається і в терміні «нелінійний роман») і які, як правило, не мають електронного втілення. Натомість, гіпертексти як твори, створені для читання (і писання) на комп'ютері, з врахуванням специфіки комп'ютерних технологій, які не можуть бути повноцінно відтвореними у традиційній формі друкованої книжки, вивчаються як окремий тип літератури – мережева література (див. про це: [7]). Це цілком справедливо, адже «гіперлітература», як зауважує К.Рітц-Ракул, оперує не стільки текстами, скільки текстопродукуючими системами [14].

Гіпертекст як комп'ютерний текст трактує в ґрунтовній статті «Про поняття літературного гіпертексту» сербський теоретик літератури Гвозден Ерор [20]. «Гіпертекстом називають сукупність певної низки текстів, доступних на комп'ютері, якщо ця низка організована і пов'язана, представлена як мережа текстів і даних, якою читач рухається в тому порядку, який він обирає, реалізуючи гіперзв'язки (англ. *hyperlinks*), тобто поєднання, які уможливорює кожний окремий введений текст; при цьому можуть існувати місця зв'язку окремих слів і частин тексту з іншими частинами того ж тексту та іншими текстами, у певний спосіб (особливим кольором, підкреслюванням слів), позначені у самому тексті (а читач ці зв'язки тобто «стрибки» з однієї текстуальної / інформаційної «одиниці» до іншої, реалізує, активізує шляхом натискання на клавішу т. зв. «мишки», тоді як курсор «мишки» на екрані стоїть на якомусь з виділених місць). Така низка текстів (енциклопедичних

одиниць, газетних статей, документальних записів взагалі, студій, критичних статей, літературних текстів), «збагачена» (гіпер)зв'язками, може міститися на дискеті або компакт-диску (CD-Rom), або може бути доступною за посередництвом однієї чи декількох комп'ютерних «мереж» (англ. *net*, а також *network*), тобто за посередництвом Інтернету (скорочення від *internetwork*) як цілості таких мереж, поєднаних стежками, через які відбувається трансфер даних і де реалізується глобально охоплена Мережа мереж (англ. *web*, тобто *World Wide Web*) як сукупність пов'язаних гіпертекстуальних документів, розташованих у комп'ютерах усього світу» [20, с. 5–6].

«Гіпертекстуальну комп'ютерну технологію», на думку Г. Ерора, можна застосувати і до літератури, насамперед з інформаційною метою, розмістивши текст книжки в Мережі. Дослідник окремо розглядає також літературний гіпертекст, який в загальних рисах визначається як «текст, доступний читачеві на екрані комп'ютерного монітора (тобто на більше ніж одній екранній «сторінці»), представлений у нелінійній формі, з позначеними зв'язками, через посередництво яких читач, за власним вибором, може «рухатися» в межах запропонованої мережі сторінок / «сегментів» тексту і функція якого при цьому не є переважно документально-інформаційною (його творить автор, а читач потім «розпізнає» як певний вид літератури за особливостями письма й написаного)» [20, с. 9].

Г. Ерор звертається також до характеристики поняття «кібертекст». Проблеми цього типу текстуальності вивчав норвезький теоретик Е. Аарсет, який поняття кібертекст розуміє як маніфестації нелінійності та інтерактивності у кореляції «текст-читач», «починаючи від китайської 'Книги перемін', Лоренса Стерна і до Павича – з одного боку, і від текстуальних пригодницьких ігор перших комп'ютерів до гіпертексту – з іншого боку» [20, с. 12].

Як приклади літературних гіпертекстів сербський дослідник розглядає т. зв. «інтерактивну прозу» Майкла Джойса, Стюарта Моултропа, гіпертекстуальну поезію Романа Кенделла. Дослідник зауважує, що поняття «літературний гіпертекст» майже ототожнюється з поняттям «гіпертекстуальна проза» і «гіпертекстуальний роман» (думка, діаметрально протилежна до наведеного трактування гіпертексту в «Літературознавчій енциклопедії»). Предметом його аналізу є електронна література, а друковані твори він розглядає як протогіпертексти або в контексті представлення певних теорій. Презентуючи погляд на проблеми гіпертексту французького дослідника Жана Клемана, він згадує твори Італо Кальвіно і роман Мілорада Павича «Хозарський словник»; теорію Е. Аарсета ілюструють «Сто тисяч мільярдів віршів» Раймона Кено, а також роман Павича «Краєвид, мальований часем».

«Серед предтеч гіпертекстуальної прози згадують найчастіше твори Борхеса, а також твори Джойса, окремі книжки Кортасара, Кувера, Воннегута, Пінчона», – вказує Г. Ерор [20, с. 33].

Отже, амбівалентний характер терміна «гіпертекст» виявляється в його співвідносності з двома типами літературної творчості: традиційною, тобто друкованою, і віртуальною, мережевою літературою. До того ж, він позначений деякою двозначністю використання, яка додатково ускладнює термінологічну ситуацію. Сербський лексикон «Словник постмодерну» Светислава Йованова дає дві (sic!) статті, присвячені цьому поняттю («гіпертекст» та «гіпертекст(уальність)»), що відповідає двозначності функціонування цього терміна:

«Гіпертекст – текст, який не обмежений лінійним розвитком, тобто одним хронологічно-логічним порядком, а розгалужується на багато напрямків / рівнів / фіналів; гіпертекст як мова / засіб комунікації передбачає комунікацію у двох (і більше) напрямках – читачі тексту стають співавторами. Гіпертекст, власне кажучи, реалізується у віртуальному просторі комп'ютерних комунікацій, у глобальній мережі Інтернет, тобто WWW (World Wide Web). Концепцію 'гіпертексту' першим сформулював ще в липні 1945 року Вєнер Буш у тексті *'As We May Think'*, хоча не запропонував теперішньої назви. Буш запропонував тезу про асоціативну комунікацію / збір інформації (за зразком людського мозку), за допомогою прилада, названого 'metex' (точно передбачивши функції теперішнього ПК). Сам термін **'гіпертекст'** запропонував лише через двадцять років Тед Нельсон (...)» [22, с. 63].

«Гіпертекст(уальність) – одним із видів транстекстуальності (поняття-мережі, яке означає здатність тексту протиставлятися іншим текстам, повторюватися чи виявляти відмінність порівняно з ними), або ж архітексту, згідно з французьким теоретиком Жераром Женеттом є гіпертекстуальність. (...) Власне кажучи, йдеться про будь-який тип стосунків, які встановлюються між текстом «Y» (гіпертекстом) та текстом «X» (гіпотекстом), на який цей текст спирається (не будучи при цьому просто його коментарем)» [22, с. 64].

Отже, за класифікацією Ж. Женетта, гіпертекстуальність – це наслідкування, суть якого полягає в тому, щоб зберегти певну модель, що в такий спосіб стає родовою, жанровою або стильовою, або пародіювання такої моделі (див.: [21, с. 107–154]). Подібне трактування робить гіпертекст одним із різновидів інтертексту, тому подеколи його розглядають у контексті розвитку інтертекстуального підходу до літературного твору.

Оскільки перше трактування не позначене синонімією, у подальшому дотримуватимемося саме такого розуміння гіпертексту, тим паче, що саме на

нього орієнтуються письменники і дослідники, які звертаються до гіпертекстуальних практик. Так, Г. Ерор, зупиняючись на женеттівському трактуванні терміна, зазначає, що воно «не особливо ‘прийнялося’» і що його «в кожному разі, використовуючи поняття ‘гіпертекст’ у літературознавчих працях сьогодні, мають на увазі лише у виняткових випадках» [20, с. 9]. Аналогічної думки дотримується і сербська дослідниця Мілена Стоянович [18]. Крім того, гіпертекст у першому значенні має іманентні структурні особливості, які дозволяють вважати його таким; гіпертекст, потрактований як інтертекст, передбачає гіпотекст, який не є його частиною і щодо якого він виявляє свої гіпертекстуальні характеристики. Тому не кожен гіпертекст (у найпоширенішому значенні) може вважатися женеттівським гіпертекстом, а лише той, який характеризується – попри деякі особливості структури і наративної стратегії – інтертекстуальними характеристиками. Цікавим прикладом «подвійного» гіпертексту (в обох згаданих значеннях) є твори М. Павича¹.

Для того, щоб з'ясувати становлення і змістове наповнення поняття «гіпертекст» у літературознавстві, детальніше розглянемо історію терміна, який увів в обіг у 60-ті роки XX століття програміст і філософ Теодор (Тед) Нельсон. Головною характерною рисою гіпертексту він вважав відсутність тяглості – стрибок: несподіване (раптове) переміщення позиції користувача (тобто читача) у тексті. Під гіпертекстом він розумів «не-последовний твір (*non-sequential writing*) – текст, який розгалужується і дозволяє читачеві вибирати (...). Просто кажучи, це низка шматків тексту (*a series of text chunks*), поєднаних лінками, які пропонують читачам різні шляхи [читання]» (цит. за: [1]).

Російський дослідник Михаїл Візель звертає увагу на близькість цього концепту до ідеального письма-тексту постструктураліста Ролана Барта («S/Z»), вказуючи на подібність нельсонівських «шматків» тексту до лексій Барта [1]. У своїй праці, присвяченій вивченню гіпертекстуальних характеристик творів італійського письменника Італо Кальвіно «Пізні романи Італо Кальвіно як зразки гіпертексту», він пропонує як найбільш повне й універсальне визначення гіпертексту, взяте із сайту «Електронный лабиринт»: «Гіпертекст – це представлення інформації як пов'язаної (*linked*) мережі гнізд (*nodes*), у яких читачі мають свободу прокладати шлях (*navigate*) у нелінійний спосіб. Він допускає можливість множинності авторів, розмиття функцій автора і читача, розширення роботи з нечіткими межами і множинність шля-

¹ Цьому питанню присвячено статтю: Татаренко А. Розвиток стратегії гіпертекстуальності у творчості Мілорада Павича (на прикладі роману «Дамаскин») // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 2009. – Вип. 58. – С.118-125.

хів читання». При цьому російський дослідник наголошує на трьох основних рисах гіпертексту, а саме на:

1) дисперсності структури (інформацію презентують у вигляді фрагментів, і вхід у структуру можливий з будь-якої ланки);

2) нелінійності гіпертексту (читач може (або змушений) самостійно обирати шлях читання, створюючи свій текст);

3) різноманітності й мультимедійності, тобто застосуванні всіх засобів впливу на споживача-читача, які тільки є технічно можливими в цій системі – від чисто літературних (вибір наративної стратегії та стилістики) через видавничі (шрифти, верстка, ілюстрації) аж до найскладніших комп'ютерних (звук, анімація, відсилання до інших, нехудожніх матеріалів) [1]. Гіперпосилання або стрибок літературознавець трактує як важливий структурний елемент гіпертексту, який є своєрідною «матеріалізацією» конотації.

Таке трактування гіпертексту бере за основу український літературознавець Л. Сокол, яка в статті «Гіпертекст і постмодерністський роман» дає огляд найрелевантніших, на її думку, визначень гіпертексту. Крім дефініції М. Візеля, вона наводить також дуже лаконічне і «широке» визначення, яке подають Ю. Хартунг і Є. Брейдо («Гіпертекст – це просто засіб нелінійного подання інформації»). Л. Сокол зупиняється на лінгвістичній концепції гіпертексту О. Дедової, яка ставить знак рівності між гіпертекстом і текстом нелінійної структури («текст певної структури, що передбачає можливість вибору послідовності виведення й читання інформації»). Основними структурними елементами гіпертексту російська дослідниця вважає окрему інформаційну одиницю і засіб, що уможлиблює перехід від однієї інформаційної одиниці до іншої (гіперпосилання, на значенні якого також наголошує М. Візель). На думку Л. Сокол, «інтертекстуальність – це присутність у письмовому тексті великої кількості раніше створених текстів, які можуть існувати й поза волею автора. Гіпертекстуальність – це демонстрація та унаочнення закладених у тексті зв'язків; поза цією системою матеріалізованих зв'язків гіпертекст не існує» [17, с. 38]. Отже, женеттівське трактування гіпертекстуальності як типу інтертекстуальності трансформується в розуміння гіпертекстуальності як увиразнених, «матеріалізованих» інтертекстуальних зв'язків. Таких поглядів на природу гіпертексту дотримується Г. П. Лендов, який вбачає зв'язок гіпертексту з ідеями текстуальної диссемінації Ж. Дерріди, постструктуралістським протиставленням тексту й твору, а передовсім з тезами про інтертекст Ю. Крістєвої та Р. Барта. На думку Лендова, «електронне пов'язування (*linking*) охоплює і втілює поняття інтертекстуальності Юлії Крістєвої, акцентовану Бахтінім поліфонічність (багатоголосся), концепції Фуко про мережі

влади та ідеї про ризомну, «кочову» думку, що їх сформулювали Жиль Дельоз і Фелікс Гваттарі; взагалі, на думку автора, ідеться про «винятково сугестивну подібність між [літературною] теорією та електронним обчислюванням» (цит за: [20, с. 24]).

Постмодерний характер гіпертексту демонструє відповідність його особливостей визначальним рисам постмодернізму, які наводить І. Гассан (відкрита форма, партиципация, ризома тощо). «У принципах організації гіпертексту втілені фактично всі основні принципові світоглядні засади постмодерну – плюралізм, децентрація, фрагментарність, інтертекстуальність» [5]. Принципову новизну гіпертексту вбачають у його різноморфності, яка відкриває нові «повздовжні» виміри в текстовому універсумі: «Читаючи книжку, ми не можемо залишити її просторів, не розлучаючись із нею. Коли її зміст змушує звернутися до інших джерел, тоді нам доводиться відкласти один текст, вийти за рамки його простору і перемикнути свою увагу на інший, такий самий принципово одновимірний і територіально обмежений текст. Гіпертекст повністю змінює ситуацію. Застосовувана у всесвітній павутині мова html (Hypertext Markup Language), забезпечує миттєвий перехід від одного тексту до іншого, причому для цього не потрібно залишати простір вихідного текстового поля» [5].

З розвитком комп'ютерних комунікацій і мережевої літератури вивчення художньої природи гіпертексту набуває особливої актуальності, яку підсилює недостатній ступінь дослідженості явища гіпертекстуальності в постмодерністських «позакомп'ютерних» текстах, першою (або єдиною) формою яких є друкована.

Гіпертекст став логічним продовженням гри в ARS COMBINATORIA: література використала досягнення новітніх комп'ютерних технологій. Новий синкретизм (поєднання мовних, візуальних та звукових елементів) дає змогу перетворити рецепцію твору на перцепцію. Текст тепер не є цілістю, а сукупністю фрагментів, які читач-перципієнт обирає і комбінує за власним вибором. Ідея «відкритого твору» Умберто Еко реалізована в мультимедійному творі ще повніше, ніж у «паперовому» варіанті постмодерністського гіпертекстуального твору. У сербській літературі першим гіпертекстом такого типу стало мультимедійне видання «Хозарського словника» М. Павича. Цікавим інтернет-проектом є представлення М. Візелем роману Італо Кальвіно «Невидимі міста» як комп'ютерного гіпертексту¹ [2].

Нові технічні можливості, однак, не привели до зникнення друкованих творів, гіпертекстуальність яких визначається їхньою специфічною формою,

¹ Доступно з: <http://calvino.lib.ru15.08.zip>

варіативною структурою, комунікативною відкритістю. Вивчення художніх особливостей таких літературних текстів дозволяє на підставі дослідження парадигматичних взірців зробити важливі теоретичні висновки щодо розширення можливостей функціонування тексту в умовах розвитку нових технологій, модифікації наявних прозових жанрів. М. Візель пропонує власну класифікацію гіпертекстів, яка враховує різні параметри і дозволяє вичленити з великої кількості груп саме ті, які можна застосувати до «позакомп'ютерних», тобто друкованих гіпертекстів. Наведемо основні пункти цієї класифікації:

1. *Художні / нехудожні* (до другого типу належать довідники, довідкові системи, енциклопедії).

2. *Ізольовані / мережеві* (до других належать гіперромани, які «живуть» у мережі і є доступними водночас багатьом користувачам; вони можуть об'єднуватися в сайти подібних творів).

3. «Лише читання» / «читання з коментарями» / «читання-письмо»

«Читання з коментарями» передбачає можливість висловити у спеціальній «книзі гостей» свої враження від прочитаного / побаченого.

«Читання-письмо» може мати форму проекту одного автора (коли доступ до сайту відкритий лише для автора або з його відома) або проекту з можливою колективною творчістю (доступ до таких проектів відкритий для всіх очочих).

4. Аксіальні / дисперсні.

Аксіальними М. Візель називає твори, які, незважаючи на відсутність наскрізного сюжету, важко піддаються комбінаторним операціям, тобто мають «магістральний», книжковий принцип побудови. Такі гіпертексти є з'єднувальною ланкою між класичною книжкою і власне гіпертекстом, який характеризується дисперсністю. «'Дисперсні' гіпертексти не мають чітко вибудованої наративної осі. Вони принципово не мають ні початку, ні кінця, в них можна 'увійти' з будь-якого місця» [1]. Цей пункт класифікації дослідник вважає найбільш умовним; на його думку, слід говорити про дві осі системи координат, між якими розташовано той чи той конкретний гіпертекст.

Згідно з цією класифікацією, нелінійні друковані постмодерністські твори належать до художніх, ізольованих, одноавторських, «тільки для читання» гіпертекстів. Незважаючи на елементи потенційного введення читача у процес написання твору (порожні сторінки наприкінці романів М. Павича), сам (авторський) текст залишається незмінним і «коментарі» читача не вносять до нього ані найменших доповнень або коректив. Серед досліджуваних нами романів сербських постмодерністів переважають аксіальні, дисперсність виявляється на рівні окремих частин твору. Попри інноваційність формальних

рішень і наративних стратегій, вони належать до літератури в її класичному розумінні – як авторської художньої творчості, яка має зафіксовану у книжці («канонічну») форму. Гіпертекстуальність у них є способом розширення можливостей формальної побудови твору, використовується як елемент гри з читачем, що долучається до формування (або вибору вже наявної) сюжетної лінії, до розширення поля значень первісного, зафіксованого тексту. Одним із найяскравіших творів, який характеризується гіпертекстуальністю, називають роман М. Павича «Хозарський словник» (див., напр.: [3]), а найпростішим прикладом гіпертексту – будь-який словник чи енциклопедію, де кожна стаття має свої відсилання і посилання на інші статті. Отже, у романі Павича поєднано два концепти: концепт гіпертексту і концепт гіпертекстуальності, що робить його надзвичайно цікавим матеріалом для дослідження.

Хоча більша частина гіпертекстуальних творів класика сербського постмодернізму може бути представлена у віртуальній формі, йдеться про «позакомп'ютерні гіпертексти», створені з урахуванням обмежень друкованого простору. Специфіка їхнього амбівалентного функціонування пов'язана з концептом ергодичної літератури, до зразків якої вони можуть бути віднесені. Гіпертекстуальність ергодичних текстів не залежить від способу подачі твору, який може бути і друкованим, і електронним.

Поняття ергодичної літератури (англ. *«ergodic literature»*) увів в обіг Е. Аарсет, автор монографічної праці «Кібертекст: перспективи ергодичної літератури», і воно належить поки що до малопоширених в українській літературознавчій теорії і практиці. З вітчизняних літературознавців цю проблему досліджував Ю. Завадський, автор дисертаційного дослідження «Типологія і поетика мережевої літератури і сучасне західне літературознавство» [7]. До ергодичних відносять твори, які вимагають особливих зусиль під час читання. Поєднання в цьому терміні *«ergo»* від грецького *«ergon»* – *праця* та *«hodos»* – *стежка* досить точно окреслює специфіку цих зусиль. Різновидом такої літератури є кібертекст, у процесі читання якого читач «здійснює семіотичний вибір, створюючи певну послідовність, і цей вибірковий рух є роботою з фізичної побудови тексту, що його не враховують різні теорії читання» [7, с. 12]. Серед творів, які наводять як зразки ергодичної літератури, що спрямовує читача на пошук шляхів творення чи перетворення наявного тексту, згадують також романи М. Павича (зокрема «Красвид, мальований чаєм») [див.: 19]. Визначальною характеристикою ергодичної літератури є спосіб, у який функціонує текст: у ньому мають бути закладені іманентні правила власного використання-прочитання.

В історії літератури праергодичними творами вважають, наприклад, фігурні вірші-каліграми. Прикладами такого втілення змісту у формі художнього твору в сербській літературі можуть послужити вірші епохи бароко, зокрема поезії Захарії Орфеліна, а в українській – поезії Івана Величковського та Симеона Полоцького. Прикметно, що першими й найвідомішими авторами ергодичних творів у сербському письменстві стали визначні дослідники історії літератури цього періоду Мілорад Павич і Сава Дам'янов. У художній творчості цих авторів принципи барокової ергодичності зливаються з пошуком нових можливостей форми.

Розвиток літератури, позначеної експериментами з нелінійними варіативними структурами і виділення в окрему галузь мережевої літератури, літературознавче вивчення якої вимагає особливих критеріїв і наукових підходів, сигналізують про потребу термінологічної диференціації і розмежування понять «гіпертекст» і «гіпертекстуальний твір (проза, поезія, роман, оповідання тощо)». Те, що літературознавці називають «позакомп'ютерними гіпертекстами» – друковані твори нелінійної структури з більшим чи меншим ступенем жанрового маркування, позначені елементами інтерактивності (найчастіше ергодичного типу), – лише частково відповідають дефініції гіпертексту. Тому їх називають також латентними гіпертекстами, умовними гіпертекстами, друкованими гіпертекстами тощо, додаючи «пояснювальне» окреслення.

Отже, аналізований літературний матеріал підводить до висновку, що у випадку творів М.Павича та інших постмодерністів, які звертаються до експериментів з друкованими нелінійними романами, йдеться про ергодичні твори, які характеризуються *гіпертекстуальністю*, але не є *гіпертекстами* у вузькому (термінологічному) значенні. Тому пропонуємо позначати терміном «*гіпертекст*» *електронний текст, написаний для прочитання на комп'ютері, який реалізується у віртуальному просторі комп'ютерних комунікацій і наділений характеристиками нелінійності, варіативності, природи якого визначається відсутністю обмеження лінійного простору, а також інтерактивними можливостями, якому властивий плюралізм дискурсів і відмова від фіксації тексту. Гіпертекстуальність* трактуватимемо як *характеристику літературного твору, який позначений ознаками гіпертексту (нелінійність, внутрішні кореляційні посилання тощо).*

Отже, до друкованих нелінійних літературних творів пропонуємо застосовувати переважно окреслення «*гіпертекстуальний*» та «*ергодичний*» (у випадку, коли йдеться про твори із закладеною в них специфічною стратегією прочитання).

Література

1. Визель М. Поздние романы Итало Кальвино как образцы гипертекста [Электронный ресурс] / Михаил Визель // Доступно з : www.netslova.ru/viesel/viesel.htm.
2. Визель М. Le città invisibili. «Невидимые города» онлайн (Опыт проявления художественного гипертекста) [Электронный ресурс] / Михаил Визель // Доступно з : old.russ/netkult/200020909_viesel.htm.
3. Гіпертекст [Електронний ресурс] // Доступно з : uk.wikipedia.org/wiki/Гіпертекст.
4. Денисова Т., Сиваченко Г. Постмодернізм / Тамара Денисова, Галина Сиваченко // Лексикон загального та порівняльного літературознавства / кер. проекту д. ф. н. А. Волков. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – С. 433–435.
5. Емелин В. А. Глобальная сеть и киберкультура. Гипертекст и постгугтенберговская эра [Электронный ресурс] / В. А. Емелин // Доступно з : www.geocities.com/emelin_vadim/hipertext.htm.
6. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора ; пер. з англ. В. Шовкун ; наук. ред. пер. О. Шевченко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 503 с.
7. Завадський Ю. Типологія й поетика мережевої літератури і сучасне західне літературознавство : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.06 «Теорія літератури» / Юрій Романович Завадський. – Тернопіль, 2006. – 23 с.
8. Ковбасенко Ю. Література постмодернізму: По той бік різних боків / Юрій Іванович Ковбасенко // Зарубіжна література в навчальних закладах. – К., 2002. – № 5. – С. 2–12 // Доступно з : ae-lib.org.ua/texts/kovbasenko_postmodernizm_ua.htm
9. Костюк В., Денисенко В. Модерн як поле експерименту. Комічне, фрагмент, гіпертекстуальність / Василь Костюк, Вадим Денисенко. – К., 2002. – 175 с.
10. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / кер. проекту д. ф. н. А. Волков. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – 636 с.
11. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. // авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – Т. 1. – 608 с.
12. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 752 с. – (Nota bene).
13. Мережинская А. Художественная парадигма переходной культурной эпохи. Русская проза 80–90-х годов XX века : монография / Анна Юрьевна Мережинская ; Киев. нац. ун-т им. Т. Шевченко. – К. : ИПЦ «Киевский университет», 2001. – 433 с.
14. Рітц-Ракул К. Поетика гіперроману у культурологічній та літературно-критичній перспективі (на прикладі романів М. Джойса, С. Моултропа, Ш. Джексон, М. Каверлі) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.04 «Література зарубіжних країн» / Рітц-Ракул Катерина Павлівна. – Дніпропетровськ, 2009. – 21 с.
15. Руднев В. Энциклопедический словарь культуры XX века. Ключевые понятия и тексты / Вадим Руднев. – [Изд. 3-е, испр. и доп.]. – М. : Аграф, 2009. – 544 с.

16. Рябов Г. Сете- или -тура?: псевдонаучное псевдоисследование [Электронный ресурс] / Геннадий Рябов // Доступно з : www.litera.ru/slova/ryabov/setetura.html.

17. Сокол Л. Гіпертекст і постмодерністський роман / Людмила Сокол // Слово і час. – 2002. – № 11. – С. 76–80.

18. Стојановић М. Књижевни врт Борислава Пекића: цитатност и интертекстуалност у негативним утопијама / Милена Стојановић. – [1. изд.] – Београд: Институт за књижевност и уметност; Панчево: Mali Nemo, 2004. – 183 с. – (Библиотека Мала академија).

19. Ergodic Literature [Електронний ресурс] // Доступно з : en.wikipedia.org/wiki/Ergodic_literature.

20. Eror G. O pojmu književnog hiperteksta / Gvozden Eror // Књижевна историја: часопис за науку о књижевности / одговорни уредник Миодраг Матицки. – Београд : Институт за књижевност и уметност, 2001. – Бр. 113–115. – С. 5–38.

21. Genette G. Palimpsesty. Literatura drugiego stopnia / G. Genette // Teoria i metodologia badań literackich. – Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 1999. – S. 107–154.

22. Jovanov S. Rečnik postmoderne: sa uputstvima za radoznale čitaoce / Svetislav Jovanov. – Beograd : Geopoetika, 1999. – 180 s.

«ГИПЕРТЕКСТ», «ГИПЕРТЕКСТУАЛЬНОСТЬ», «ЭРГОДИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА»: ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ОТДЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ТЕРМИНОВ

А.Л. Татаренко

Анотация

В статье изучается вопрос происхождения, функционирования, дифференциации терминов «гипертекст», «гипертекстуальность», «эргодическая литература», употребляющихся для обозначения постмодернистских нелинейных романов. Подается обзор наиболее распространенных трактовок гипертекста и гипертекстуальности, предлагаются определения, позволяющие размежевать понятия «гипертекст» и «гипертекстуальное произведение».

Ключевые слова: гипертекст, гипертекстуальность, эргодическая литература, нелинейный роман, постмодернизм.

“HYPERTEXT”, “HYPERTEXTUALITY”, “ERGODIC LITERATURE”: ORIGIN AND ASPECTS OF TERM FUNCTIONS

A.L. Tatarenko

Summary

Problems of origin, functioning, differentiation of such terms as “hypertext”, “hypertextuality”, “ergodic literature”, used to define postmodernist nonlinear novels, are being discussed in the article. The author gives the survey of

most popular treatments of hypertext and hypertextuality, and proposes some definitions which permit to differentiate between the terms “hypertext” and “hypertextual literary work”.

Key words: hypertext, hypertextuality, ergodic literature, nonlinear novel, postmodernism.